

*Nyelv és identitás a Kárpát-medencében**

Január első napjaiban, amikor Németországban élő barátom Románia uniós csatlakozása alkalmából újdonsült európai polgárként üdvözölt, önkéntelenül is József Attila jól ismert versének sokszor idézett sorai jutottak eszembe:

*Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
Néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
Fehérek közt egy európaít.*

(Thomas Mann üdvözlése)

Ezek a sorok ötlöttek föl bennem, és azon tűnődtem: mi Európa ma, mitől európai az európai? Ez az az Európa? Közben Popper Péter frissen olvasott könyvére gondoltam, az *Egy illúzió halálára*, amely az Európának nevezett illúzió halálát fejtegeti. A klasszikus Európa halálát. Ennek etalonja Thomas Mann vagy Szókratész, akire Popper is hivatkozik. Közös értékek, közös kultúra, hosszú időn át a közös latinitás, az emberi méltóság értékelése – ezek mind európaiak voltak. Most a pénz lesz a közös annak, aki megéri, bankárok álma, az *euró*?

Mitől vagyok magyar? Némelyek szerint román? És hogyan, mitől lettünk egyik napról a másikra európaiak? Minek alapján mondja a szegedi professzor, mint a sajtó írja, hogy nagyon kevés magyar jött be a honfoglaláskor a Kárpát-medencébe? Ő honnan tudja, akkor ki volt a magyar? Identitászavarban vagyunk? Identitásvesztésben? Többszörös identításban?

IDENTITÁS(OK) ÉS KÖTŐDÉSEK: A NYELV SZEREPE

Kétségtelen, hogy az azonosságtudatnak nincs általános, egységes modellje. Különbéféle jellegű identítások vannak, és az identitásnak magának is sokféle, ideológiailag eltérő értelmezése. A különbségek, amelyek mögött történelmi és az adott csoport helyzetéből fakadó okok állnak, abban mutatkoznak meg elsősorban, hogy az adott identitás szerkezetben, identitásmodellben melyik lehetséges tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az európai identítások nagy része az állampolgársághoz kapcsolódik, és ez nem csupán a nemzetállamok többségi polgárait

* A szöveg előzőleg több változatban előadásként hangzott el, legutóbb, május 8-án, egy akadémiai fórumon.

jellemző, hanem a csoportok egyenlő státusára és viszonylagos autonómiájára épülő országok polgáira is (ilyen nem csupán a francia, a svájci, de a finn identitás is). A diaszpóraidentitásnak, amilyen például a zsidó, a tradíció, jelentős mértékben vallási tradíció a meghatározó eleme. Ezekben az identitásokban kisebb jelentősége van a kommunikatív funkciójú beszélt nyelvnek, mint a hagyományokat őrző és hordozó szakrális nyelvnek. (A hagyomány szakrális nyelv nélkül is meghatározója lehet az identitásnak, például a romák identitásában.)

A Kárpát-medencei magyar identitás az országhatáron kívül nem kapcsolódhat az állampolgársághoz, már csak azért sem, mert az utódállamokban a kisebbségi közösségeknek alárendelt jogi státusuk van („másodrendű állampolgárok”), a többségiék agresszív identitását a kisebbségiék védekező (és részben rejtett) identitással kénytelenek ellensúlyozni. A tradíció ugyan fontos eleme ennek az identitásnak, mivel azonban a magyarok felekezetiileg még inkább megosztottak, mint állampolgárság tekintetében, ez a tradíció is – mint egyetlen közös elemhez – az anyanyelvhez kapcsolódik. Ha állampolgári státusát és felekezeti hovatartozását nézzük (és egyebeket most ne említsünk), a magyar Európa talán leginkább megosztott népe. Ebben a megosztottságban a közös nevező a magyar nyelv, amely annál is inkább betöltheti ezt az identifikáló szerepet, mivel areálisan beépült ugyan a közép-európai nagy régióba, alapvető elkülönítő sajátosságait mégis megtartotta. Közeli rokon nyelvek ezt a szerepét nem veszélyeztetik, mint a horvátét a szerb, a szlovákét a cseh vagy a ruszinét az ukrán.

Ez az oka tehát annak, hogy a Kárpát-medencei magyarok identitásában alaptevéző a nyelv. Lanstyák István ezt így rögzíti: „...a szlovákiai magyarok nemzeti azonosságtudatának a nyelv – a *magyar* nyelv – nem járulékos, hanem központi eleme. Szemben az olyan etnikumokkal, mint amilyen környezetünkben a roma vagy a zsidó, távolabb pedig többek között a skót, a velszi, az ír vagy a maori, amelyek a nyelvcsere után is megtartották, illetve megtartják etnikai és kulturális önazonosságukat, azok a szlovákiai magyarok, akik feladják nyelvüket, egyben megszűnnek magyarok lenni. Ezért érdemes a helyzetünket meghatározó tényezők közül azokat kiemelni, amelyek hatással vannak vagy lehetnek a nyelvmegtartásra vagy éppen a nyelvcsereére.” Ezt bizonyítja az is, hogy minden nagyobb magyar régióban (Magyarországot is beleértve) nagyobb a magyar anyanyelvűek, mint a magyar nemzetiségűek száma. Ha a nyelvcsere után, a nyelv nélkül is megőrződne a magyar identitás, akkor ennek fordítva kellene lennie.

A vallásnak mint a hagyomány fontos elemének, mint fontos értékek megjelenítőjének, valamint a személyesen és a gyülekezetekben gyakorolt hitéletnek szintén fontos szerepe van a magyar identitásban. Ennek mintegy „negatív” bizonyítéka, hogy „az »elnemzetlenedés« mértékének eltérései nagyfokú megegyezést mutatnak az »elvilágiasodásával«. A vallási (csakúgy mint a nemzeti) kötődés nélküliek aránya különösen magas Magyarországon (25,4%), Szlovákiában (15,9%), a Muravidéken (14,5%) és a Vajdaságban (7,7%). Ez az arány ugyanakkor az etnikai, vallási értékekhez kimagaslóan ragaszkodó erdélyiek és őrvidekiek esetében még az 1%-ot sem éri el.”

A vallás, a felekezeti hovatartozás markánsabban erősíti az identitást, ha annak éppen a nyelv révén etnikai jellege van (a protestáns egyházak elsősorban). Erdélyben a magyar identitás elkülönítésében általában fontos a keleti vagy a nyugati kereszténységhez tartozás. Bizonyára az egymáshoz kapcsolódó, egymást erősítő nyelvi és felekezeti kötődés az alapja annak, hogy olyan kiserégiókban, mint amilyenek például Erdélyben a Hunyad megyei honfoglaláskori települések (Lozsád, Rákosd, Alpestes, Hosdát) vagy Észak-Erdélyben Borberek, Óradna, az előrehaladott nyelvcserefolyamatok ellenére ezeknek a „reliktum”-közösségeknek erős a magyar identitástudatuk. Moldvában, ahol a római katolikus egyház népegyházi jellege, a II. Vatikáni Zsinat előírásai alárendelődnek az általánosabb egyházpolitikai törekvéseknek, és összefonódnak a román nemzetállam törekvéseivel, a magyar közösségek akarata ellenére az identitásban (és a mindennapi használatban) a nyelv háttérbe szorult, és a vallási hovatartozás vált meghatározóvá.

A nyelv szerepe tehát valóban eltérő lehet az egyes közösségek identitásában (még inkább az egyes emberekében), ez viszont nem indokolhatja neves társadalomtudósok általánosító, tagadó álláspontját. 2004 szeptemberében Kolozsváron, a 13. Élőnyelvi Konferencián Kontra Miklós mutatta be (Skutnabb-Kangas nyomán) azt a kétféle paradigmát, amely ideologikusan, a többségi és a kisebbségi (hatalmi és alárendelt) csoportok érdekei szerint tagadja vagy elismeri a nyelvnek ezt a szerepét. „Manapság sok társadalomtudós (például Blommaert 2001, May 2001, Pennycook 2001) azt a véleményét hangoztatja, hogy nincs lényeges kapcsolat az anyanyelv és az identitás között. – Vannak, akik szerint az anyanyelv és egy második nyelv között csupán kis különbségek léteznek, melyek mennyiségi, nem minőségi, ezért az anyanyelv elvesztése, a nyelvcseré távolról sem akkora probléma, mint egyesek hiszik. Edwards (1984) például azt állítja, hogy a kisebbségek esetében a nyelv kommunikatív és szimbolikus értékei szétválaszthatók, s a szimbolikus értékek megmaradhatnak akkor is, ha a kommunikatívak hiányoznak.” Ez a posztmodern, liberális paradigma a magyarországi szociológiai kutatásokban is jelen van, sőt az erdélyire is kisugárzik.

Annak sincs semmiféle megalapozottsága, hogy az egyes identitásmodellek között valamilyen „fejlődési” sorrendet és ennek alapján értéksorrendet feltételezzünk, ti. hogy a fejlődés iránya az állampolgári identitás vagy éppen a világpolgári identitás volna, az identitásnélküliség a szekularizáció analógiájára. Ebből következik, hogy nem is lehetséges és nem is szükséges a Kárpát-medencei magyar identitás valamiféle „korszerűsítése”. Szükséges viszont azoknak az okoknak a felszámolása, amelyek miatt ez az identitás védekező jellegű.

„IDENTITÁSPLURALIZMUS”?

Van azonban az identitásoknak egy az élővilág rendszertani szerveződéséhez hasonló hierarchiája. Vannak a helyi, lokális, etnikai csoportidentitások, ezekre épülnek a regionális identitások, aztán maga a (kulturális) nemzeti identitás, ezek fölött is lehet például közép-európai vagy éppen európai identitás. Ebben

a hierarchiában középszinten, a faj élővilágbeli kategóriájához hasonlóan, a nemzet áll, fontos közös jegyével, a nyelvvel. Az alapidentitás tehát a nemzethez és a nyelvhez kapcsolódik, ezen belül – akár több szinten – lehet eljutni a lokális identitásokhoz, és minden lokális, regionális identitásnak megvan a maga nyelvváltozatbeli, nyelvjárási kifejeződése is. Ebből az is következik, hogy a nyelvjárásoknak is van identitáskifejező, identitáserősítő szerepük: bennük még a nyilvánosságban sem az elkülönülést érezzük, hanem a változatosságban való ösztartozást. Ezért a nyelvmegtartásnak mintegy feltétele a nyelvváltozatok használatának bátorítása, megőrzése.

Többféle értelemben szokás hivatkozni a kettős identitásra, noha a szintagma belső, szemantikai ellentmondást tartalmaz: az identitás tudvalevőleg azonosságot, önazonosságot, az ehhez fűződő öntudatot jelenti, olyan, mint a kongruencia matematikai fogalma. Az identitás elvileg kizárja a kettősséget. Ez részben mégis lehetséges úgy, hogy a fő identitástényezőket mint kötődéseket különítjük el, a részt emeljük az egész szintjére: beszélni lehet valakinek az állampolgári identitásáról, a nemzeti identitásáról, a felekezeti identitásáról stb. Ebben azonban minden esetben van egy domináns elem, az alapidentitás meghatározója. Az ilyen kettősség az alapja az olyan helyzeti konfliktusoknak, hogy Magyarországon románoknak, szlováknak mondják a romániai, szlovákiai magyarokat. A magyarországi „külső” identifikálás az állampolgárságra vonatkozik, és ez sérti a kisebbségeket, akik számára ez nem elsődleges, hanem járulékos körülmény az önazonosságukban.

Nem ritka az alapvető identitástényezők inkongruens szerveződése sem, és a kettős identitást inkább ehhez szokás kapcsolni. A kétnyelvűséggel foglalkozók jól tudják, hogy vannak olyan kétnyelvű beszélők, akiknek szimultán elsajátított két első nyelvük, „anyanyelvük” van, kettős kulturális kötődésük. Felnőtt korban rendszerint az ilyen beszélők is kialakítják az eredetileg két első nyelvük, két kultúrájuk számukra természetes sorrendjét. Eldöntik, hogy ők kicsodák. Az identitástényezők inkongruenciája úgy is megjelenik, hogy azok nem a megszokott módon kapcsolódnak össze az egyéni identitásban: szlovák tudatú, magyar anyanyelvű (Szlovákiában), román tudatú és anyanyelvű református (Romániában) stb. Ezek átmeneti, instabil identitások, amelyek folyamatosan és természetesen végigkísérik a nyelvcsereét, az identitásváltást.

Az „identitáspluralizmus” neves szerzőktől hangoztatott, részben idealizált eszméje tehát indokolatlanul egybefogja és egybemossa az identitást és az ember sokféle egyéb kötődését. Az ember, minden ember, „paradigmatikus kötődései” sokfélék: vannak állampolgári jogai és kötelezettségei, hozzátartozik a nők vagy a férfiak csoportjához, helyi közösséghez, munkahelyi közösséghez, valamely egyházhoz, szakmai körhöz, korcsoporthoz, családjához stb. Ezek a kötődések kötelek is egyben, és egybefonódva vannak benne abban, amit identitástudatnak, önazonosságnak nevezünk. És ebben – az identitás jellegétől függően – egyik vagy másik kötelék válik meghatározóvá. Amikor identitásról beszélünk, rendszerint erre az alapvető kötődésre gondolunk: a Kárpát-medencében a közös nyelvet beszélők, a közös múltat vállalók és értékelők önmagukhoz és egymáshoz való ragaszkodására.

Az identitásmegőrzés elsősorban a nyelvben való megmaradást feltételezi. A magyar nyelvhez nem az a cél és érdek fűződik, hogy a beszélőik egynyelvűek maradjanak, hanem, hogy használhassák és megtarthassák anyanyelvüket (nem anyanyelvüket *is*, hanem elsősorban azt!). „A cél az – írta 1993-ban Ankerl Géza –, hogy az utódállamok magyarjai többségének biztosítva legyen, hogy életük java részét *anyanyelvükön* élhessék meg – munkában, közéletben, szórakozásban – anélkül, hogy életpályájuk megcsonkulna, előmenetelük csorbát szenvedne; s hogy ugyanez leszármazottaiknak is biztosíttassék, magyar nyelvű oktatással az óvodától a doktorátusig.”

Nyelvi környezetétől függetlenül többnyire mindenki belátja a kétnyelvűséghez fűződő érdekeit. Ennek a kétnyelvűségnek azonban olyannak kell lennie, amelyben az anyanyelv dominál, egyaránt meg kellene lennie benne a magas szintű anyanyelvi kompetenciának (a regionális értékekkel!) és a magas szintű államnyelvi tudásnak. A magas szintű, hozzáadó (additív), anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség jelenthetné a stabil kétnyelvűséget. Ha pedig megvalósul az a kétnyelvűség, amely magas szinten és eredményesen hasznosul a beszélő számára, még mindig alapvető feltétele a nyelvmegtartásnak a nyelv használata és a nyelv áthagyományozásának (azaz oktatásának!) intézményes lehetősége.

A felcserélő, szubtraktív kétnyelvűségben fontosabbá válik a 2. nyelv, használata, értékelése egyre inkább háttérbe szorítja az anyanyelvet. Az ebben közrejátszó tényezők közül meghatározó lehet a tannyelvválasztás, a családi kétnyelvűség, a munkahelyi, a lakóhelyi környezet stb. Azt lehet állítani, hogy az alacsony szintű felcserélő kétnyelvűség, amelyben már a 2. nyelv dominál, az esetek többségében nyelvcserehez vezet (ha másképpen nem, a 2. vagy a 3. generációban bizonyosan). Most Erdélyben és általában a külső régiókban a magyar nyelv szimbolikus fölértékelődése tapasztalható, és a pragmatikus, kommunikatív érték csökkenése (nyelvválasztásban, főképpen a tannyelvválasztásban). A nyelvmegtartáshoz nem elég a szimbolikus érték: a nyelv nem önmagában, szimbolikusan nagy érték, hanem mindennapi használatában, eszközvoltában is.

A közhiedelemmel ellentétben nem az államnyelv hatása, nem annak kontaktuselemei, a kölcsönzavak jelentik a fő veszélyt. A nyelvhasználatban valóban ezek a kölcsönelemek válnak feltűnővé, ezektől szeretné „megtisztítani” a nyelvet a laikus nyelvféltő, de még a hagyományos nyelvművelés is. Holott ezek csak következményei az anyanyelv alárendelt helyzetének, a korlátozó és diszkriminatív nyelvpolitikának.

Magának a nyelvcsereének van egy a nyelvi funkciókat érintő, azokat fokozatosan szűkítő, elsődleges dimenziója, és ennek következményeként megy végbe magának a nyelvnek, fontos nyelvi regisztereknek (pl. szaknyelveknek) a leépülése, az első nyelvnek a másodikkal való fölcserélése. Ebben a kettős folyamatban csökken az első nyelvhez fűződő nyelvi kompetencia, a beszédben általánossá válik a kényszerű kódváltás. Így vannak ezzel egyre nagyobb számban például azok a gyermekek, akik román nyelven konfirmálnak, mert nem tudnak magyarul.

Ebben a fázisban játszik szerepet a szórványoktatás, és szerepe lehetne a hitoktatást megelőző vagy azzal párhuzamos nyelvoktatásnak. Ez a határhelyzetben folyó nyelvoktatás még inkább nyelvi rehabilitációnak tekinthető, mint nyelvi revitalizációnak. A szórványoktatás erdélyi intézményei és központjai jórészt egy-egy elkötelezett személyiség (Böjte Csaba, Kallós Zoltán és mások) missziós tevékenységeként jöttek létre alapítványi és egyéb támogatásokkal. Nagyon fontos munkát végeznek hétféle oktatás formájában a kisebb központok is, ám státusuk, támogatottságuk bizonytalan, létük rendszerint egy személyhez és az ő elkötelezettségéhez kapcsolódik. Ezek a központok számukban és mostani befogadó képességükben elégtelenek. És a missziós elkötelezettségen túlmenően egyre sürgetőbbé válik az ezekben az intézményekben folyó oktatás szakmai megalapozása, a módszertanok és az oktatási eszközök kidolgozása azon az ismeretlen területen, amely az anyanyelvpedagógia és az idegen nyelvek oktatása között húzódik.

TÚL AZ ANYANYELVEN

A másodnyelvi egy nyelvűség a nyelvcsere és gyakorlatilag az identitásváltás végpontja. A nyelvcsere átment közösségek korábbi anyanyelvük reliktumaként rendszerint ritualizált szövegeket őriznek meg szakrális funkcióban. A kultikus szférában az anyanyelv az Istennel való beszélgetés eszköze lehet, és ekkor már nem fontos a megértés, a szavak értelmének ismerete, csak a misztérium. A moldvai magyarok körében is vannak, akik anyanyelvükből már egy szót sem tudnak, de magyar nyelvű imádságokat ismernek. A magyar nyelv szakralizációját jelzi több dél-erdélyi szórványtelepülésről Vetési László, Verespatokról Máthé Dénes.

Az ilyen helyzetben levő közösségekben a nyelvi tervezésnek nincs más lehetősége, mint a nyelvi revitalizáció, az elfelejtett nyelv élesztése, esetleg éppen azokra a reliktumokra alapozva, amelyek a szakralitásban őrződtek meg. Ilyen revitalizációs programnak tekinthető a moldvai magyar gyermekek magyar nyelvoktatása. A nyelvi revitalizáció gyakorlatára, módszertanára és esélyeire több példa van a világ különböző részeiről. Ezeket a tanulságokat is meg kell ismerni, hasznosítani lehet őket.

A nyelvmegtartás és a nyelvcsere között végbemenő nyelvi folyamatok nem sorsszerűek: minden fázisukban lassíthatók és vissza is fordíthatók. A disszimilációnak, az elhagyott nyelv újratanulásának több példáját látjuk közvetlen környezetünkben is (leglátványosabban a még Romániában élő svábok körében). A folyamat időtartama, a történelmi példák szerint, igencsak változó: 5–6 generáció volt az örmények, a svábok esetében. Öt-hat évszázad alatt sem zárult le a moldvai magyarok körében, és ilyen veszély nem is fenyegette az autonómiát élvező székeleket és szászokat.

Egy olyan általánosabb tanulságát is meg lehet fogalmazni a nyelvi folyamatok elemzésének, hogy félrevezető az integráció és az autonómia alternatívaként

való beállítása, hogy ti. integráció *vagy* autonómia. Az autonómia nem alternatívája az integrálódásnak, hanem feltétele. Az autonómia nélküli integrálódás ugyanis egyenlő az identitás feladásával. Az autonóm integrálódás jelentheti a biztosítékát az integritás és az identitás megőrzésének. Az autonómia pedig, amely annyi vitát és tanácstalanságot vált ki a közösségen belül is, személyi változtatásban nem jelent mást, mint az emberi méltóság megélésének lehetőségét, közösségi vagy akár területi változtatásban pedig a szülőföldjén élő közösség elemi szuverenitását. A nyelvet illetően a félelem nélküli nyelvhasználatot, a nyelvhasználat szabadságát.

KÖZÖMBÖSSÉG ÉS MÉLTÓSÁG AZ IDENTITÁS VÁLLALÁSÁBAN

Visszatérve még záró gondolatként az identitáshoz kapcsolható jelzőkhöz: mint jeleztem, nem érzem indokoltnak annak *korszerű* vagy *konzervatív*, *maradi* minősítését. Kétségtelen azonban, hogy a történelmi előítéletektől és a helyzettől függően az identitás lehet *védekező*, amikor az embernek félnie kell nyelve használata és vállalt identitása miatt, félnie kell mások *agresszív* identitása miatt. És lehet az identitás *önigazoló* és lehet *közömbös*.

Tudvalevő, hogy valamely társadalom demokratikus szellemének és gyakorlatainak két pillére van: a szabadság és a felelősség, egyebek mellett az identitásválasztás szabadsága és az identitásvállalás felelőssége. A Kárpát-medence külső régióiban gyakran az identitásválasztás szabadsága sérül (például éppen a moldvai magyarok esetében), Magyarországon pedig nő azoknak a száma, akik semmilyen identitást nem vállalnak. Az előbbieken már idézett könyvükben Kocsis Károly és szerzőtársai a hivatalos népszámlálások alapján állapítják meg, hogy 1980-tól 2001–2002-ig tíz évenként mintegy egy-egy millióval csökkent a Föld magyarjainak száma, nagyobb mértékben a külső régiókban, de meglepően magas arányban Magyarországon is. „A magyarországi magyarok lélekszám-csökkenésének a természetes fogyásnál... is nagyobb mértéke annak volt köszönhető, hogy 570 ezer (feltehetően magyar származású, a népesség 5,6%-a) nem nyilatkozott nemzetiségéről. Ennek alapján kijelenthető, hogy a nemzeti öntudat a Kárpát-medencei magyarok körében a magyarországiak esetében a leggyengébb, Erdélyben és Kárpátalján a legerősebb, ahol a magyarok településterületén 1% alatti az etnikai hovatartozásról nem nyilatkozók aránya.” A felelősséget említettem, az identitás ugyanis nem teljesen személyes ügy. Valamely identitás vállalásával vagy elutasításával az ember szolidaritást, sorsközösséget vállal vagy nem vállal a vele azonos identitásúak közösségével. Az elutasítás nem csupán közömbösséget jelez, hanem nagyfokú individualizmust is. És számolni kell azzal, aminek egyébként vannak jelei a magyarországi társadalomban, hogy az „identitásnélküliség” viszonyítási alappá válik, és hozzá képest a nemzettudat, a nemzeti identitás bármely formájának kinyilvánítása már nemzeti radikalizmusnak minősül.

Amire a külső régióban mindannyian vágyunk: a *méltósággal vállalt, vállalható identitás*. Makkai Sándor is elsősorban azért érezte elviselhetetlennek a kisebbsé-

gi létet már a harmincas években, mert az ellenkezik az emberi méltósággal. Aki azt mondja mostanában vigasztalásul (és említhetném néhány román és magyar politikus nevét), hogy Európában most mind kisebbségek leszünk, az nem tudja, mi a kisebbségi lét. Európában senkinek sem szabad kisebbséginek lennie, mert az nem statisztikai kérdés, hanem a méltóság vagy a megalázottság alternatívája.

A méltósággal vállalt, méltósággal vállalható identitás számunkra a méltósággal vállalt, értéként őrzött és emberi teljességünk tudatában használt anyanyelvet jelenti. ☒